

13-ma'ruza: Nomanfiy butun sonni natural songa bo'lishning ta'rifi, uning mavjudligi va yagonaligi.

Ma'ruza mashg'ulotining rejasi:

1. Nomanfiy butun sonlar **bo'linmasi** ta'rifi.
2. Nomanfiy butun sonlar **bo'linmasining** mavjudligi va yagonaligi.
3. **Nomanfiy butun sonlarni bo'lish qoidalari.**

Ma'ruza matni

1. Nomanfiy butun sonlar bo'linmasi ta'rifi. Nomanfiy butun sonlar to'plamida bo'lish amalini ta'riflash uchun to'plamni sinflarga ajratish tushunchasidan foydalaniladi.

Quvvati a ga teng bo'lgan A to'plamni teng quvvatli sinflarga ajratish mumkin bo'lsin.

1-ta'rif. Agar b soni A to'plamni qismlarga ajratishdagi qism to'plamlar soni bo'lsa, a va b nomanfiy butun sonlar **bo'linmasi** deb, har bir qismdagi elementlar soni c ga aytiladi.

Agar b soni A to'plamni sinflarga ajratishdagi har bir qismelementlari soni bo'lsa, a va b sonlar **bo'linmasi** deb, qism to'plamlar soni c ga aytiladi.

Nomanfiy butun a va b sonlar bo'linmasini topish amali **bo'lish**, a — **bo'linuvchi**, b — **bo'luvchi**, $a : b$ — **bo'linma** deyiladi. Bo'lish ta'rifiga ko'ra bo'lishga oid masalalar ikki turga ajraladi:

1) mazmuniga ko'ra bo'lish; 2) teng qismlarga ajratish.

1-turga oid masala: 48 ta qalam 6 ta qutichaga baravardan solingan bo'lsa, har bir qutichaga nechtdan qalam joylangan?

2-turga oid masala: 48 ta qalam 6 tadan qilib qutichalarga solingan bo'lsa, nechta quticha kerak bo'ladi?

Bo'lishni ko'paytirishga teskari amal sifatida ham ta'riflash mumkin:

13-ta'rif. a va b **nomanfiy butun sonlar bo'linmasi** deb, $a = bc$ tenglik bajariladigan c nomanfiy butun songa aytiladi.

2. Nomanfiy butun sonlar bo'linmasining mavjudligi va yagonaligi.

Bo'lishning mavjudligi haqidagi masala $n(A) = a$ bo'lgan A to'plamni teng quvvatli qism to'plamlarga ajratish mumkinligi masalasi bilan bog'liq. Agar A to'plamni berilgan b sondagi yoki quvvatdagi sinflarga ajratish mumkin bo'lsa, a ning b songa bo'linmasi mavjud bo'ladi.

4-teorema. a sonining b songa bo'linmasi mavjud bo'lsa, u yagonadir.

Isbot. Haqiqatan ham, $a : b = c$ va $a : b = d$ va d son c sondan farqli bo'lsin. Ta'rifga ko'ra $a = bc$ va $a = bd$. Bundan $bc = bd$ va ko'paytmaning qisqaruvchanligiga ko'ra $c = d$ ekanligi kelib chiqadi.

5-teorema. a nomanfiy butun son b natural songa bo'linishi uchun a son b sondan kichik bo'lmashligi zarur.

Isboti. a va b natural sonlarning bo'linmasi mavjud bo'lsin, ya'ni $a = bc$ shartni qanoatlantiruvchi c natural soni topilsin.

Istalgan c natural son uchun $1 \leq c$ da'vo o'rinli. Ko'paytmaning monotonligiga ko'ra $b \cdot 1 \leq bc$, $bc = a$ $\wedge$ $1 = b$ ekani hisobga olinsa, $b \leq a$ ekani kelib chiqadi.

Lekin $b \leq a$ shartning bajarilishi $a : b$ bo‘linma mavjud bo‘lishi uchun yetarli emas.

Masalan, $3 \leq 19$, lekin 19 soni 3 ga bo‘linmaydi. Bunday hollarda qoldiqli bo‘lish haqida gapiriladi. Agar $b \leq a$ va a soni b ga bo‘linmasi, shunday q, r natural sonlar topiladiki, $r < b$ bo‘lib, $a = bq + r$ va tenglik bajariladi. $(a; b)$ juftlik uchun yuqoridagi shartni qanoatlantiruvchi $(q; r)$ sonlarning topilishi a ni b ga qoldiqli bo‘lish deyiladi. Bu yerda q — to‘liqsiz bo‘linmava r — qoldiq deyiladi, $a : b = q (r \text{ qoldiq})$ shaklida yoziladi.

0 ni va 0 ga bo‘lish masalasiga alohida to‘xtab o‘tamiz. $a = 0$ va $b \neq 0$ holda $0 : b = 0$ tenglik bajariladi, chunki $0 = b \cdot 0$. Demak, 0 ning 0 dan farqli istalgan songa bo‘linmasi 0 ga teng. Lekin 0 ga bo‘lish amali aniqlanmagan. Faraz qilaylik, noldan farqli a sonning 0 ga bo‘linmasi mavjud vauc songa teng bo‘lsin, ya’ni $a \neq 0 \wedge a : c$. Bundan $a = 0 \cdot c = 0$ qarama-qarshilik kelib chiqadi. $0 : 0 = c$ bo‘lsin, bu holda $0 = 0 \cdot c$ tenglik istalgan c son uchun o‘rinli bo‘ladi, bu esa amal natijasi yagona bo‘lish shartiga zid.

3. Nomanfiy butun sonlarni bo‘lish qoidalari.

1) Yigindini songa bo‘lish qoidasi. Yig‘indini songa bo‘lish uchun, agar bo‘linsa, har bir qo‘shiluvchini shu songa bo‘lib, natijalarni qo‘shish kerak:

$$(a+b) : c = a : c + b : c \\ 48 : 3 = (30 + 18) : 3 = 30 : 3 + 18 : 3 = 10 + 6 = 16.$$

2) Ko‘paytmani songa bo‘lish qoidasi. Ko‘paytmani songa bo‘lish uchun, agar bo‘linsa, ko‘paytuvchilardan birini shu songa bo‘lib, natijani ikkinchi songa ko‘paytirish kerak:

$$(a \cdot b) : c = (a : c) \cdot b = a \cdot (b : c) \\ 75 : 5 = (3 \cdot 25) : 5 = 3 \cdot (25 : 5) = 3 \cdot 5 = 15.$$

3) Sonni ko‘paytmaga bo‘lish qoidasi. Sonni ko‘paytmaga bo‘lish uchun, agar bo‘linsa, sonni avval ko‘paytuvchilardan biriga, so‘ng ikkinchisiga bo‘lish yetarli.¹

$$a : (b \cdot c) = (a : b) : c = (a : c) : b. \\ 105 : (5 \cdot 7) = (105 : 5) : 7 = 21 : 7 = 3.$$

Nazorat uchun savollar:

1. Nomanfiy butun sonlar bo‘linmasi ta’rifini bering.
2. Nomanfiy butun sonlar bo‘linmasining mavjudligi va yagonaligi haqida ma’lumot bering.

Nomanfiy butun sonlarni bo‘lish qoidalarini ayting va asoslang.

---

¹Стойлова Л.П. Теоретические основы начального курса математики. Учебное пособие. Москва. «Академия». 2014 147-149 betlar mazmuni olingan